

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ

ԱԹԱՔԵԿ ԻՎԱՆԵՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄՈՐՈ ՁՈՐՈ ՎԱՆՔՈՒՄ

Վրաց և հայոց պատմության նշանավոր գործիչներ ամիրսպասալար Զա-
քարիայի և նրա եղբայր Թաթևի Իվանի գործունեությունն արտացոլող բազ-
մաթիվ վիմական հիշատակություններ են պահպանվել, որոնք փորագրված
են պատմական Հայաստանի ամբողջ տերիտորիայում սփռված կանգուն կամ
կիսավեր ճարտարապետական հուշարձանների որմերի վրա:

Այդ «քարեղեն մատյանները» անցյալ տասնամյակներում հիմնականում
հայտնաբերվել, ընգորինակվել ու առավել կամ պակաս հարազատությամբ
հրապարակվել են և իբրև պատմագիտական սկզբնաղբյուրներ լայնորեն օգ-
տագործվում են հայագիտական տարբեր բնույթի աշխատություններում:

Քննության առարկա արձանագրությունը առաջին անգամ է ներկայաց-
վում բանասիրությանը և զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն
ձաքարյանների տոհմի, այլև Մորո ձորո վանքի պատմության մի քանի հար-
ցեր լուսաբանելու համար:

Ներկա արձանագրության, ինչպես և Մորո ձորո վանքի ամբողջ վիմագրու-
թյան արժեքը մեծանում է նաև նրանով, որ հյուսիսային Հայաստանի Կայեն
և Մահկանաբերդ գավառների հնագույն և նշանավոր այս հոգևոր կենտրոնի
մասին մատենագրական աղբյուրներում և վիմագրական հուշարձաններում տե-
ղեկություններ չեն պահպանվել, ուստի և հուշարձանի պատմական կյանքի
միակ վկաները մնում են նրա պատերին փորագրված հիշատակարանները,
որոնք, ի զեպ, ցայժմ հրատարակված և ուսումնասիրված չեն:

Վերծանվող արձանագրությունը փորագրված է եղել Մորո ձորո վանքի
Աստվածածին եկեղեցու արևելյան խաչթևի կիսակլոր թաղի կենտրոնական
մասում, յոթ սրբատաշ քարերի վրա, որոնք շարված են եղել բեմի քանդակա-
զարդ գոտուց մեկ շարք վերև: Ոչ հեռավոր անցյալում այդ խաչթևի խարխուման
հետևանքով թաղի սրբատաշ քարերի մի զգալի մասը խախտվել, թափվել է
ներքև, որով մեծապես խաթարվել է արձանագրությունը, քանի որ արձանա-
գրված յոթ քարերից թաղի շարվածքում քիչ թե շատ անաղարտ վիճակով մնա-
ցել են միայն առաջին երեքը և վերջին յոթերորդը, իսկ միջամասի 4-րդ, 5-րդ
և 6-րդ քարերը ընկել, անհետացել են:

Պահպանված չորս քարերի տառաշարքերով հնարավոր չէր գտնել մոտավոր
ճշտությամբ վերականգնել ամբողջ բնագիրը, քանի որ այդ տառաշարքերից
հազիվ բառանշատման են ենթարկվում վրաց թագավորի, Զաքարյան իշխան-
ների անունները և հիմնականում անեծքի բանաձևին վերաբերող առանձին
բառեր, որոնք միայն մասամբ են շարահյուսական կապակցության ենթարկ-

վում, ուստի և քիչ են օգնում պակասող երեք քարերի բնագրերի վերականգնմանը և արձանագրության բովանդակության ամբողջացմանը:

Հուշարձանի նախորդ տեղագրողները, իհարկե, նկատել են այս արձանագրությունը, սակայն, վերականգնման դժվարությունները հաշվի առնելով, չեն զբաղվել նրա ընդօրինակմամբ կամ վերծանությամբ, այլ բավարարվել են բովանդակության մասին ընդհանուր, ենթադրական դիտողություններով, որոնց համար հավանաբար հիմք է ծառայել միայն առաջին երեք քարերի տառաշարքերի ընթերցումը¹:

Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի արշավախմբային նյութերից տեղեկանում ենք, որ 1938 թվականին, արշավախմբի այցելության ժամանակ արձանագրության յոթ քարերից պակասելիս է եղել միայն մեկը² (ինչպես հետագայում կտեսնենք՝ շորրորդը), սակայն, չնայած դրան, այդ նյութերում չենք գտնում բնագրի պահպանված հատվածների ընդօրինակությունը, կամ ամբողջ արձանագրության բովանդակության վերականգնման որևէ փորձ, թեև, դատելով հնագիտական արշավախմբի ծրագրից, վիմական արձանագրությունների հավաքումն ու վերծանությունը այդ ծրագրի անհրաժեշտ մասն են կազմել, ուստի և սպասելի էր դրանց գոնե մի մասի առկայությունը հուշարձանների նկարագրություններում:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրական ամենամյա արշավախմբի ջանքերով 1964 թ. մանրագնին կերպով ընդօրինակվեցին և համակողմանի նկարագրվեցին Մորո ձորո վանքի բոլոր մեծ ու վոքր արձանագրությունները, որոնք մինչև այդ մեծ մասամբ անհայտ էին գիտությանը և արժեքավոր բազմաթիվ տվյալներ են հաղորդում հոգևոր կենտրոնի և ամբողջ գավառի պատմության վերաբերյալ:

Արշավախումբը Աստվածածին եկեղեցու ներսը թափված ձևավոր քարաբեկորների մեջ հայտնաբերեց նույն տառատեսակներով արձանագրված, ակնհայտորեն թաղի երեսպատման երկու սրբատաշ քարեր, որոնց պատկանելությունը հուշարձանի բնագրերից որևէ մեկին նախապես մնում էր անորոշ, քանի որ արևելյան խաչթևի թաղի վրա վեց տողանի արձանագրություններ չկային, որոնք տողերի քանակով համապատասխանեին հայտնաբերված քարերի տառաշարքերին:

Միայն հուշարձանի արևելյան թաղի բոլոր տառաշարքերի բառանջատումից և տնային մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո հայտնի դարձավ, որ նորագյուտ բեկորների տառաշարքերը մեկը մյուսի շարունակությունն են կազմում և այդ բեկորները քննարկվող արձանագրության պակասող հինգերորդ և վեցերորդ քարերն են: Պարզվեց նաև, որ արձանագրությունը յոթ տողանի է և յոթերորդ տողը փորագրված է ոչ թե թաղի երկրորդ շարքի վրա, ինչպես նախորդ վեց տողերը, այլ՝ բեմի ձևավոր քիվից վերև, առաջին շարքի նույնպես յոթ քարերի վրա, ընդ որում այդ քարերը մնացել են իրենց տեղերում անխախտ և նրանց վրայի տառաձևերը ոչ մի չափով չեն տուժել:

¹ Հ. Եղիազարյան, Իջևանի շրջանի պատմական հուշարձանները (Ուղեցույց), Երևան, 1947, էջ 19:

² Մ. Կարխոդարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 342:

³ «Վերանորոգման արձանագրության կենտրոնից մի քար ընկել է...» ասված է 1938 թ. Իջևանի շրջանի հնագիտական արշավախմբի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների օրագրերում:

Այսպիսով, վերծանվող արձանագրության յոթ քարերից ներկայումս պակասում է միայն մեկը՝ չորրորդը, ուստի ավելի են մեծանում այս կարևոր բնագրի վերականգնման հնարավորությունները, մանավանդ որ պահպանված հատվածների տառաձևերը անեղծ են մնացել, պարզ են և առանձին-առանձին ընթերցվում, վերծանվում են հավաստիորեն: Իհարկե, չորրորդ քարի պակասը զգալի չափով խանգարում է բնագրի լիակատար վերծանությանը, քանի որ այդ քարի վրա մեր հաշվումներով փորագրված է եղել միջին թվով 9—10-ական գիր պարունակող վեց շարք, որոնց վերստեղծումը զգալի դժվարությունների հետ է կապված: Բացի դրանից, թաղի շարվածքում պահպանված երրորդ քարի տողավերջի և վերջին քարի տողասկզբի մասերը նույնպես, մոտ 2—3 տառատեղ ջարդվել են, գրերը վնասվել, որի հետևանքով այդ տառաշարքերը դժվար են կապակցվում հարևան քարերի համապատասխան շարքերի հետ:

Արձանագրության ամբողջությունը վերականգնելու համար անհրաժեշտ էր նրա առանձին հատվածների պահպանված տառաշարքերը իրար մոտեցնել, հարադրել, կատարել նախնական հնարավոր բառանշատում, որը և հնարավորություն կտար վերստեղծել անհետացած՝ չորրորդ քարի բնագիրը, ինչպես նաև երրորդ, յոթերորդ քարերի եղծված գրերը և այսպիսով շարահյուսական կապ գտնել բնագրի տարբեր հատվածների միջև:

Արդ, ինչպես ենք վերականգնում պակասող չորրորդ քարի վեց տառաշարքերը: Առաջին շարքում առաջին երեք քարերի բնագիրն ընդհատվում է ի թվ[ին] ճ[այոց] :ուկբ: թագաւորութե[ա]նն Գիւրգէ մեք ուր... գրերով, իսկ շարունակության վրա, պակասող քարին հաջորդող հինգերորդ քարի նույն շարքում ընթերցվում է՝ սալար Սարգսի աթ...: Ակնհայտ է, որ առաջին կապակցության մեջ մեք ենթակա-բացահայտյալին պետք է հետևեր նրա բացահայտիչը, այսինքն պակասող մասում փորագրված պետք է լիներ արձանագրության այս պարբերության հեղինակների՝ ամիրսպասալար Սարգսի որդիների անունները, որոնք հիշատակված են հաջորդ տողերում: Ուստի չորրորդ քարի առաջին տողի բնագիրը կարելի է հավաստի կերպով վերականգնել՝... մեք՝ ուրդիք ամիրսալար... սալա... որը հեշտությամբ կապակցվում է հաջորդ՝ հինգերորդ քարի նույն շարքի հետ՝ ուրդիք ամիրսալար Սարգսի աթ..., իսկ շարունակությունը փորագրված է վեցերորդ և յոթերորդ քարերի վրա, որոնց տառաձևերը վերծանվում և կապակցվում են դյուրությամբ:

Երկրորդ շարքում առաջին հատվածի տառաշարքն ընդհատվում է՝... առաք գերկիրս Հառց ի յունաւրէնաց և շինե... կապակցությամբ, որի շարունակության ուղղությամբ, հինգերորդ քարի նույն շարքում ընթերցվում է՝... ուր վազուց ճետէ աւ..., հասկանալի է, որ պակասող քարի վրա պետք է լիներ շինել բայի անցյալ կատարյալ ժամանակի առաջին դեմքի ձևը, նույն նախադասության առաջին ստորոգյալի (առաք) հետևությամբ հոգնակի թվով, ուստի բնական է այդ տողում վերականգնել շինեցաք ստորոգյալը, և քանի որ այս ստորոգյալին հաջորդում է ուր վազուց ճետաւ, աւարել կայր ստորադաս որոշիչ նախադասությունը, ուստի հեշտ է համոզվել, որ գլխավոր նախադասության մեջ պակասում է «շինեցաք» ստորոգյալի ուղիղ խնդիրը, այսինքն մնում է պարզել, թե ինչը շինեցաք, և որովհետև խոսքը Աստվածածին եկեղեցին շինելու մասին է, ուստի հավանական ենք համարում այդ հատվածում իբրև «շինեցաք» ստորոգյալի ուղիղ խնդիր վերականգնել՝ զվանքս կամ զեկեղեցիս բա-

ոերր, սակայն տվյալ իրադրության մեջ գրերի քանակով ավելի հարմար է զվանֆս, քանի որ ինչպես պարզվում է շուրորդ քարի մեր վերականգնած տառածների հաշվումից, այդ քարի յուրաքանչյուր տողում միջին հաշվով փորագրված են եղել 9—10 գրեր, որոնցից երեքը այս դեպքում վերաբերվում են «շինեցաք» բաշին, իբրև նրա երկրորդ եզրը (ցաֆ): Բացի դրանից, Մորոն ձորո վանքի վիմագրության մեջ ամենուրեք հուշարձանը հիշատակվում է «վանք» կամ «եկեղեցի» անուններով (...առի զվանֆս, Էտու զվանֆս հաւրն Յովանիսի, շինեաց Իւանէ զվանֆս Մորոն ձորո և այլն): Այսպիսով, երկրորդ տողը մեր կարծիքով ունեցել է այս տառաշարքը՝ առաֆ գերկիրս Հաոց ի յանաւրէնաց և շինե [ցաֆ զվանֆս] ու վաղուց հետէ աւարե[ա]լ կայր, իսկ շարունակությունը ըստ բնագրի՝ վեցերորդ և յոթերորդ քարերի վրա: Բնագրում ստորոգյալը պարզ կարդացվում է՝ աւարել կայր, որտեղ անցյալ դերբայի (աւերեալ) ուղղագրության մեջ փորագրողը երկու սխալ է կատարել՝ ա, և գրերի շփոթումը, որը հետևանք է ա հնչյունի առնմանության (աւարել փխ. աւերել) և եալ վերջավորության ա-գրի բացթողումը, հավանաբար, տեղական արտասանության ազդեցությամբ:

Երրորդ շարքի սկզբում 5—6 տառատեղ քայքայվել, եղծվել է և գրերը չեն ջոկվում. այստեղ պետք է փորագրված լիներ նոր, ինքնուրույն նախադասության սկիզբը, որովհետև նախորդ նախադասությունն ավարտված է և եղծված հատվածին նախորդում է «արդ» շաղկապը: Զաքարյան եղբայրների՝ Հաղարծնի վանքում թողած նույն բովանդակության մի այլ արձանագրության հետևություններ հավանական ենք գտնում այստեղ վերականգնել յուրժամ մակբայը³:

Նույն շարքում բնագիրն ընդհատվում է... սիրեաց զնա ած և առ ինֆ տաւաւ և զ... գրերով. այստեղ միայնակ զ նախդիրը ոչինչ չէր կարող ասել, եթե օգնության շահսներ հինգերորդ քարի նույն տողի տառաշարքը, որը ընթերցվում է... տմալի Էս աթա..., որտեղ ամալի բեկորը միայն և միայն «տըրտմալի» բառի երկրորդ եզրը կարող է լինել, ուստի ուրիշ արձանագրությունների համանմանությամբ, այլև նկատի առնելով, որ վերականգնվող նախադասությունը հաջորդում է Զաքարիայի մահվան մասին հաղորդմանը՝ հավանական ենք համարում պակասող հատվածում վերականգնել՝ սիրեաց զնա ած և առ ինֆ տաւաւ և զ[սուգ Էթող տր] ամալի Էս աթա.—, իսկ շարունակությունը պահպանվել է վեցերորդ և յոթերորդ քարերի վրա և վերծանվում է սույն հրապարակման մեջ:

Չորրորդ տողի առաջին հատվածի տառաշարքն է... վ[սլ] ս[ն] յերկարկենդանութեան Աւագին և շ..., շարունակության վրա, անտարակույս, պետք է վերականգնել Շահնշահին անունը, քանի որ հայկական արձանագրություններում սովորաբար արևշատության և երկարկենդանության մաղթանքներով Զաքարիայի և Իվանեի կենդանության օրոք հիշատակվում են նրանց դեռահաս որդիները՝ Շահնշահը և Ավագը: Սակայն Շահնշահին անունը վերականգնելուց հետո նույն տողում ազատ է մնում ևս մի քանի տառատեղ, որից հետո, հինգերորդ քարի նույն շարքում ունենք... ծ ի վերա սպասաւորաց... և հաղորդվում է կատարվելիք պատարագների մասին: Նկատի ունենալով, որ վերականգրվող հատվածին հետևում է հատուցման բանաձևի նախադասությունը, այլև, հիմք ընդունելով հինգերորդ քարի բնագիրը, մենք հավանական ենք համարում

3 Ս. Զ ա լ ա լ յ ա ն ց, Ծանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Տփլիս, 1842, էջ 131:

Արձանագրության 5-րդ և 6-րդ բարեբը

1. Ի ԹՎ[ԻՆ] ՈԿԲ, ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵ[Ա]ՆՆ ԳԻԱԽԻԳԷ, ՄԵՔ՝ ՈՐԴԻՔ ԱՄԻՐՍՊԱ[
ՍԱՀԱՐ ՍԱՐԳՍԻ՝ ԱԹԱԲԵԱԿ] ԻԻԱՆԷ ԵԻ [ԱՄ]ԻՐՍՊԱՍԱՀԱՐ
2. ԶԱՔԱՐԷ ԱՌԱՔ ԶԵՐԿԻՐՍ ՀԱՈՅԻՅԱՆԱԻՐԷՆԱՅ ԵԻ ՇԻՆԵ[ՅԱՔ ԶՎԱՆՔՄ], ՈՐ
ՎԱՀՈՒՅ ՀԵՏԷ ԱԽԱՐԵՀ ԿԱՅՐ ԶԱԻՐ[ՈՒ]Թ[ԵԱՄ]ԲՆ ԱՅ, ԱՐԴ
3. [ՅՈՐԺԱՄ] ՍԻՐԵԱՅ ԶՆԱ ԱԾ ԵԻ ԱՌ ԻՆՔ ՏԱՐԱԻ ԵԻ Զ[ՍՈՒԳ ԵԹՈՂ ՏՐ]ՏՄԱՀԻ,
ԵՍ՝ ԱԹԱԲԱԿ ԻԻԱՆԷ ԵՏ[ՈՒ]ՆՈՐՈԳԵՀ ԶՍԲ
4. ԱԾԱԾԻՆՍ Վ[Ա]Ս[Ն] ՅԵՐԿԱՐԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵ[ԱՆ] ԱԽԳԻՆ ԵԻ Շ[ԱՀՆՇԱՀԻՆ ԵԻ
ԵԴԻ ՀՈՒ]ՍԻ ՎԵՐԱ ՍՊԱՍԱԽՈՐԱՅ ՍՈՐԱ ԶԱԽ[ՈՒՐ] ՄԵՍԻ ԶԱՏԿԻՆ
5. ԱԶՃՐԱԳԼՈՒՅԻՆ ԺԱՄՆ ԻՄ ՀԱՐԱԶԱՏԻՆ ԿԱՏԱՐԵ[Ն, ՄԻՆՁԵԻ ԳԱՀՈՒ]ՍՏՆ ՔԻ՝
ԿԱՏԱՐ ԻԶՔ ՀՐԱՄԱՆԱՅ [ՄԵ]ՐՈՅ ԱԻՐՀՆԵՍՅԻՆ
6. [ԵԻ] ՈՐ ԽԱՓԱՆԵՀ ԶԱՆԱ, ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԵՂԱՅՆ ՊԱՐՏԱ[ԿԱՆ Է: ՆՈՐՈ]ԳԵՅԱԻ
ՍԲ ԱԾԱԾԻՆՍ ՅԱՌԱՋՆ[Ո]ՐԴՈՒԹԵ[ԱՆ Հ]ԱԽՐ
7. ԵԻԱԳՐԻ ՀԵՋԻ ԵԻ ԽՈՆԱՐՀԻ ԵԻ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻ ԶՆԱ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՅԱԶԳԷ ԶԱ[Ջ]Գ
ՄԻՆՁԵԻ ՅԱԽԻՏԵԱՆ:

Բնագիրը փորագրված է ՈԿԲ — 1213 թ., վրաց Գեորգի Լաշա թագավորի գահակալության ժամանակ, հավանաբար ամիրսպասալար Զաքարիայի մահից (1212 թ.) անմիջապես հետո: Այստեղ, ինչպես և Հաղարծնի վանքի հանրահայտ արձանագրության մեջ, ներածական մասը շարագրված է երկու եղբայրների անունից, սակայն ակնհայտ է, որ երկու դեպքում էլ նրանց հեղինակը կրտսեր եղբայրն է, աթաբեկ իվանեն: Բնագրի այսպիսի կառուցվածքը ամենից ավելի էր համապատասխանում այն նպատակներին, որոնց ձգտում էր հասնել իվանեն՝ փորագրելով այս արձանագրությունները. գալիք սերունդներին ավանդելու դորավար Զաքարիայի հերոսական գործերի տարեգրությունը, հուշարձան կանգնեցնելու նրա թարմ գերեզմանին: Եվ հիրավի, այդ յուրաքանչյուր դամբանականներում իվանեն հանրագումարի է բերում Զաքարյան եղբայրների քսանամյա ազատագրական արշավանքները և արժանին հատուցում իր «թագ պարծանաց զլխո» Զաքարիայի ոտզմավարական մտքին ու արիությանը. այն սալբերություններ միայն, որ Հաղարծնի արձանագրության մեջ մեկ առ մեկ թվարկվում են օտար նվաճողներից աղասված բոլոր գավառները, բաղաժանեքն ու ամրոցները, մինչդեռ ներկա բնագրում ընդհանուր ձևով է նշվում «անօրեններից» հայրենի երկիրը ազատելու մասին (...առա՛մ գերկիրս Հաոց Ի յաճառե՛կագ...):

Արձանագրության երկրորդ մասում Իվանեն հաղորդում է ամիրսպասալար Զաքարիայի մահվան մասին (...սիրեաց զնա ան է առ ինք տարաւ...) և նրա հիշատակը հավերժացնելու նպատակով նորոգել է տալիս Աստվածածին եկեղեցին (...ետու նորոգել զսր անածինս...): Քնազրի այս հատվածը կարծես թե անհամաձայն է երկրորդ տողի բովանդակությանը, որտեղ Իվանեն, հավանաբար նույն եկեղեցին նկատի ունենալով, հայտնում է՝... շինեցաք զվանֆս (կամ զեկեղեցիս, զուխտս), որ վաղուց հետէ աւարե[ա]լ կայր...: Այստեղ եզակի ստորոգյալը (աւարել կայր), եթե այն փորագրողի սխալը չհամարենք, գալիս է հաստատելու, որ շինեցաք զվանֆս վերաբերում է Մորո ձորո վանքին, թեև տվյալ պարբերության ոգուն ավելի համապատասխան է այդ ստորոգյալի հոգնակի ընթերցումը՝ շինեցաք զվանֆս, որ վաղուց հետէ աւարե[ա]լ կային..., այս դեպքում խոսքը կվերաբերվի ոչ միայն Մորո ձորո վանքին, այլ նաև օտար ասպատակումներից ավերված այլ հոգևոր կենտրոնների: Սակայն դառնանք բնագրին, որտեղ պարզ փորագրված է աւարե[ա]լ կայր, ուրեմն և խոսքը միայն Մորո ձորո վանքի մասին է: Արդ, արձանագրության 2-րդ տողում Իվանեն հայտնում է վաղուց ավերված վանքը շինելու, իսկ երրորդ տողում՝ նույն վանքը. կամ եկեղեցին նորոգելու մասին, ըստ որում, դրանց ժամանակների տարբերությունը մի քանի տարուց չի անցնում: Իհարկե, հնարավոր է, որ Իվանեի կառուցած եկեղեցին այդքան շուտ ավերվեր բնական աղետների հետևանքով, ասենք երկրաշարժից կամ ջրհեղեղից, սակայն այդպիսի դեպքերում սովորաբար բնագրում գոնե հարևանցիորեն նշվում են ավերման պատճառները, մինչդեռ ներկա դեպքում այդ մասին որևէ հիշատակություն չկա:

Այս հարցի պարզաբանմանը նպաստում է նույն եկեղեցու թմբուկի հարավահայաց երեսին, արտաքուստ փորագրված մի ընդարձակ արձանագրություն, որի հեղինակն է ամիրսպասալար Սարգիս Մեծի դուստր, Զաքարիայի և Իվանեի քույր Նանան: Թեև արձանագրության առաջին երկու տառաշարքերը խիստ հողմահարված են, եղծված և դժվարությամբ են վերծանվում, այսուհանդերձ նրա հիմնական բովանդակությունը հավաստի կերպով վերականգնվում է. պարզվում է, որ Նանան միաբանել է Մորո ձորո վանքին և «կամակից ու օգնական» եղել Իվանեին՝ եկեղեցու շինության գործում: Քանի որ Նանայի այս արձանագրությունը ցայժմ անձանոթ է գիտությանը, անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել բնագրի մեզ հետաքրքրող հատվածը սեփական վերծանությամբ. ի թուի Ուխ[ի]Ձ... շինեաց Իւանէ զվանֆս Մորո ձորո [և է]ս նանա կամակից և օգնական եղէ Ածածնիս...:

Եթե արձանագրության թվագիրը՝ Ուխ[ի]Ձ ճիշտ ենք կարդացել⁵, ապա Իվանեն Մորո ձորո վանքի Աստվածածին եկեղեցին շինել է 1197 թ. ուստի հեշտ է համոզվել, որ Ուխ[ի] (1213) թ. փորագրելով շինեցաք զվանֆս, աթաբեկ Իվանեն նկատի ուներ հենց 1197 թ. այդ շինությունը: Եվ պատահական չէ, որ երկու արձանագրության մեջ էլ այդ իրողության համար գործածված են «շինել» բայի անցյալ կատարյալ ժամանակի ձևերը՝ շինեաց, շինեցաք, մինչդեռ Իվա-

⁵ Թվագրի հարյուրավորը՝ Ու և միավորը՝ Ձ պարզ երևում են և տարբերություն տեղիք չեն տալիս, կասկածելի է տասնավորը՝ Խ-ն, որը հողմահարված է, եղծված և ավելի նման Ի-դրին, սակայն Ուխ[ի] ընթերցումը բացառվում է մի շարք պատճառներով, որոնց շարադրանքը դուրս է մեր նպատակներից:

ների արձանագրության երկրորդ մասում, ինչպես տեսանք, խոսվում է եկեղեցին նորոգելու մասին (...ետու նորոգել): Այսպիսով, նանայի արձանագրության մեր վերծանությունից պարզվում է. ա. Իվանեն Մորո ձորո վանքը շինել է ՈԽԶ=1197 թ. (...շինեաց Իվանէ գվանֆա Մորո ձորո...), բ. Իվանեի 1213 թ. արձանագրության շինեցա՞մ գվանֆա վերաբերում է հենց այս եկեղեցու շինությանը:

Սակայն Մորո ձորո վանքի հյուսիսային խաչթևի թաղին փորագրված երկու արձանագրություններ գալիս են համոզելու, որ վերոբերյալ բնագրերի շինեաց, շինեցա՞մ բայաձևերը տվյալ շրջապատում արտահայտում են ոչ թե եկեղեցին ի նորո շինելու, կանգնելու, կառուցելու, այլ՝ վերանորոգելու, վերակառուցելու, «վերստին շինելու» իմաստը: «Շինել» բայի բառիմաստի նեղացման այս իրողությունը սովորական երևույթ է հայ վիմագրական հուշարձաններում և դիտված է վիմագրագետների կողմից⁶:

Նշված երկու բնագրերում էլ հաղորդվում է միևնույն իրողությունը՝ վրաց Գեորգի Գ թագավորի արտոնագիրը՝ Մորո ձորո վանքը «յամենայն հարկէ» ազատելու և Հովհաննես վանահոր տնօրինությանը հանձնելու մասին, այն տարբերությամբ միայն, որ մի դեպքում թագավորական «գիր ազատությանը» շարադրվում է Կայենո և Մահկանաբերդի տեր, Թիֆլիսի ամիրա և վանքի հովանավոր Քուրդ Արծրունու անունից, իսկ երկրորդ դեպքում ինքը՝ թագավորաց թագավոր Գեորգին Գ-ն է հրապարակում արտոնագիրը՝ ըստ երևույթին նպատակ ունենալով արքայական հրովարտակի նշանակություն տալ Ամիր Քուրդ Արծրունու «հոգցողությամբ» տրված «գիր ազատությանը»:

Ամիր Քրդի արձանագրությունը անձանոթ է բանասիրությանը, իսկ Գեորգի թագավորինը հայտնի է միայն Մ. Բարխուդարյանի սխալաշատ ընթերցումով⁷, ուստի ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ բնագրերի՝ տվյալ հարցի հետ առնչվող հատվածները մեր վերծանությամբ.

Ա) Ամիր Քրդի արձանագրությունը Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային խաչթևի թաղի արևմտյան մասում:

Կամաւն այ և ուղումութ[եամ]բ թագաւորին Գիաւրգէ, ես՝ Ամիր Քուրդս առի գիր ազատութե[ան] ի թագ[աւորէ] սբ Ածածնիս Մորո ձոր[ո] հաւրն Յովանիսի..., ապա շարադրվում է հատուցումը և անեծքի ձևակերպումը:

Բ) Գեորգի Գ թագավորի արձանագրությունը նույն թաղի արևելյան մասում, նախորդի շարունակության վրա:

Անուամբ ամենակալին այ, ես՝ Գիաւրգի թագաւորաց թագ[աւոր] ետու գՄորո ձորո վանֆա հաւրն Յովանիսի և աւարի ազատ յամենայն հարկէ. Ամիր Քրդին հոգցողութ[եամ]բ..., հետևում է հատուցման և անեծքի բանաձևի շարադրանքը: Թեև այս արձանագրությունները անթվագիր են, սակայն նրանց ժամանակը հնարավոր է լինում մի քանի տարվա ճշտությամբ որոշել վրաց Գեորգի Գ թագավորի և Ամիր Քուրդ Արծրունու ժամանակագրական տվյալներով. վրաց պատմությունից հայտնի է, որ Գեորգի Գ-ն գահակալել է 1156—1184 թթ.⁸:

6 Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ նարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 40:

7 Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 342:

8 Н. А. Бердзенишвили и др., История Грузии, Тбили., 1962 г., էջ 191.—194:

նույն ժամանակներում և ավելի ուշ էր գործում նաև Թիֆլիսի ամիրա, Կայեն և Մահկանաբերդ գավառների մեծ իշխան Քուրդ Արծրունին⁹։ Ուրեմն Գեորգի Գ-ի արտոնագրերը պետք է փորագրված լինեն մինչև 1184 թ.։ Մի շարք պատճառներով, որոնց մանրամասն շարադրանքը մեր նպատակից դուրս է, հակամետ ենք կարծելու, որ այդ բնագրերը փորագրվել են 1177—78 թթ., այսինքն թագաժառանգ Դեմնայի կամ Օրբելյանների խռովությունը դադարեցնելուց և վրաց եկեղեցու իմունիտետը վերականգնելուց անմիջապես հետո¹⁰։

Քուրդ Արծրունու և Գեորգի Գ-ի արձանագրությունները անհերքելի ապացույց են, որ դեռևս 1177—78 թ., երբ փորագրվում էին այդ բնագրերը, Մորո ձորո վանքը իբրև այս շրջանի նշանավոր հոգևոր կենտրոն գոյություն ուներ և հավանաբար իր ազդեցիկ դիրքի շնորհիվ էր, որ արտոնություններ էր ստանում վրաց «թագավորաց թագավորից»։ Այստեղից միանգամայն ակնհայտ է, որ նաև այդ արձանագրության լինեաց իվանէ զվանֆա Մորո ձորո նախադասությունը պետք է մեկնաբանել այն իմաստով, որ իվանեն 1197 թ. ոչ թե ամայի տեղում, «ի կորդոյ» հիմնադրել ու կառուցել է Մորո ձորո վանքը, այլ՝ նորոգել, վերակառուցել կամ «վերստին շինել է» վաղուց գոյություն ունեցող շինվածքը։

Եվ հիրավի. Աստվածածին եկեղեցու ներքին տարածությունների և արտաքին կերպարի ամենաթուրքիկ ակնարկն անգամ մեզ բերում է այն համոզման, որ այստեղ առկա են ճարտարապետական ձևերի մի շարք հանգույցներ ու մանրամասներ (շեշտված պայտածև կամարները, թմբուկի լուսամուտների պսակները, բեմի քանդակազարդ գոտու մոտիվները և այլն), որոնք անառարկելիորեն գալիս են պատկառելի հնությունից և իրենց զուգահեռներն են զրտնում 7-րդ դարի հայ դասական ճարտարապետության կոթողներում։ Բացի դրանից, եկեղեցին իր պահպանված տեսքով մեզ է ներկայանում հետնադարյան հիմնովին վերանորոգումների նկատելի հետքերով, որոնք հեշտությամբ տարբերվում են նրա նախնական ձևերից։

Մորո ձորո վանքի վիմագրությունը նրա պատմության միակ աղբյուրն է և հնարավորություն է տալիս հետևելու այդ հոգևոր կենտրոնի գործունեությանը սկսած 12-րդ դարի վերջին քառորդից մինչև 13-րդ դարի առաջին տասնամյակները։ Սակայն հուշարձանի կառուցողական առանձնահատկությունների քննությունն ապացուցում է, որ վանքը հիմնադրվել ու գործել է դրանից դարեր առաջ, թերևս 7—9-րդ դարերում, թեև նրա կառուցման մոտավոր թվագրումն անգամ անհնար է համապատասխան տվյալների բացակայության պատճառով։

Աթաբեկ իվանեի արձանագրության վերծանությունից պարզվում է, որ 1197 թվականի վերանորոգումից շատ առաջ (վաղուց հետև...) Մորո ձորո վանքն ավերված էր (աւաբե[ա]լ կայր) հավանաբար սելջուկների ասպատակումների հետևանքով։ Ուստի պետք է ենթադրել, որ սելջուկներից Հայաստանի հյուսիսային գավառներն ազատելուց անմիջապես հետո իվանեն ձեռնամուխ է եղել իր տիրույթների մեջ մտնող այս ավերված վանքի վերակառուցմանը,

⁹ Կ. Դանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1961, էջ 204, Վարդան Վարդապետ, Հավաքումն պատմության, Վենետիկ, 1862, էջ 140։

Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 389—90, 402։

¹⁰ «История Грузии, էջ 193։

որը և ավարտել է 1197 թ., «կամակից և ազնական» ունենալով իր քույր նանային: Այդ վերականգնումից 16 տարի անց, 1213 թ. Իվանեն նորից է նորոգել տալիս եկեղեցին՝ Զաքարիայի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով, որի համար էլ փորագրել է վերժանվող բնագիրը:

Իվանեի և նանայի արձանագրություններից ակնհայտ է դառնում, որ Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգման կամ «երկրորդ շինության» այս ժամանակաշրջանում Մորո ձորո վանքը իր սահմաններով այլևս Մահկանաբերդի Արծրունիների հովանավորության տակ չէր գտնվում, այլ անցել էր նրանց արյունակից Զաքարյան եղբայրներին՝ մտնելով Իվանեի ժառանգական տիրույթների մեջ:

Այդ պատճառով հուշարձանի հետագա տարիների վիմագրության մեջ իբրև վանքի հովանավորներ այլևս չեն հիշատակվում ոչ միայն վանքի երբեմնի «հոգեդ» Ամիր Քուրդը, այլև՝ նրա իշխանական տան ականավոր հետնորդները (Սագուն Ա, Շերբարոթ, Սադուն Բ, Խուլուբուղա և այլն), որոնց անունները հաճախ են հանդիպում շրջակայքի այլ հուշարձանների արձանագրություններում (Առաքելոց, Մակարա, Դեղձուտի վանքերը, Խնձորուտի, Աբոյի խաչքարերը և այլն)¹¹:

Հետագա տասնամյակներում Մահկանաբերդի Արծրունիները նոր հոգևոր ու մշակութային կենտրոններ են հիմնում իրենց վարչական իշխանության սահմաններում, գերազանցապես Աղստե գետի միջին հոսանքի ձախափնյա լեռնալանջերին (Մակարավանք), Կունեն և Խնձորուտ գետակների բարձրադիր ափերին (Դեղձուտի և Սամսոնի վանքերը) ու հովիտներում (Կիրանց վանք, Առաքելոց ավան-ամրոց), որոնք բարձր զարգացման են հասնում հատկապես 13-րդ դարի երկրորդ կեսերին, աթաբեկ ամիրսպասալար Սագուն Բ-ի և նրա որդի Խուլուբուղայի իշխանության տարիներին:

Ուշագրավ է Իվանեի արձանագրության վերջաբանը. անեծքի ձևակերպմանը հաջորդում է մի բարդ նախադասություն, որը առաջին հայացքից լոկ ժամանակագրական նշանակություն կարող է ունենալ, քանի որ նրա առաջին նախադասությունը իրոք մատնանշում է Աստվածածին եկեղեցու նորոգման ժամանակը՝ նորոգեցաւ սր Ածածինս յառաջնորդութե[ան] հաււ ևւագրի... Սակայն նույն նախադասության երկրորդ մասում Իվանեն անսպասելիորեն ընդհատում է ժամանակագրությունը և թելադրում իր իշխանական կամքը՝ «հեզ և խոնարհ» նվագրին «յազգէ ցազգ» Մորո ձորո վանքի առաջնորդ հաստատելու մասին՝ եւ հաստատեցի զնա առաջնորդ յազգէ ցա[զ]գ մինչև յաւիտեան:

Հոգևոր հիերարխիայի բարձր աստիճանների ժառանգական իրավունքը հանրահայտ իրողություն է միջին դարերում և դրա ամենացայտուն օրինակը Անիի կամ Շիրակի եպիսկոպոսական աթոռն է, որը մեկ դարից ավելի հաջորդաբար զբաղեցնում էին Պահլավունի իշխանական տան հոգևոր հայրերը¹²:

11 Գ. Սարգսյան, Մակարավանք, «էջմիածին», 1954, № 5, էջ 30—36, Առաքելոց վանք-ամրոցը և գյուղատեղը, «էջմիածին», 1955, № 8, էջ 36—39, Դեղձուտի վանքը և նրա վիմագրությունը, «էջմիածին», 1953, № 4, էջ 41—43, Գ. արք. Հովսեփյան, Հավուց թառի Ամենափրկիչը, Երուսաղեմ, 1935, էջ 62—65, Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 141—142, Խնձորուտի և Աբոյի խաչարձանների արձանագրությունները հրատարակված չեն, առնում ենք մեր հավաքածուից:

12 Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 96, Գ. արք. Հովսեփյան, Խաղրակյանք կամ Պոռչյանք հայոց պատմության մեջ, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1928, էջ 15:

Պահլավունիների հոգևոր իշխանության ժառանգական իրավունքը վկայված է ոչ միայն մատենագրական աղբյուրներում, այլև Շիրակի ու Անիի բազմաթիվ վիմական հիշատակություններում, որոնցից առավել բնորոշը Պահլավունի Աբուղամրի որդի Գրիգորի երկարաշունչ արձանագրությունն է Հմբատավանքի արևելյան խաչթևի հյուսիսային որմին, որտեղ հեղինակը հետևյալ բառերով է բնութագրում իր հոգևոր իշխանությունը. այս մեր արձան... տե Գրիգորոս սրահիեպիսկոպոսի մայրաֆաղափիս Անու Ե. նահանգիս Շիրակայ, ժառանգորդի սեփական մերո արոռոյս...¹³:

Սակայն հոգևոր հիերարխիայի միջին կամ ստորին աստիճանների համար, որպիսիք են առանձին վանքերի առաջնորդները կամ վանահայրերը, ժառանգական իրավունք սահմանող վկայություններ մեզ հայտնի չեն և աթաբեկ իվանեի սույն հրամանագիրը՝ հայր Եվագրին «յազգէ ցազգ, մինչև յաիտեան» Մորո ձորո վանքի առաջնորդ հաստատելու մասին՝ այդօրինակ միակ վկայությունն է հայ վիմագրական հուշարձաններում:

* * *

Վերծանվող արձանագրությունը շարադրված է 12—13 դարերի գրական հայերենով՝ գրաբարով, որի որոշ իրողություններ, սակայն, չեն բացատրվում դասական լեզվի կանոններով և հավանաբար ներթափանցված են խոսակցական լեզվից. այսպես, առաջին տողում... թագաւորութե[ան]ն 'րիաւրգէ... կապակցության մեջ Գրիաւրգէ սեռական հոլովածը չպետք է համարել փորագրորդի սխալը, որովհետև ի-հանգող անունների սեռական, տրական հոլովների «է» հոլովակազմիչը օրինաչափ երևույթ է հայ վիմագրության մեջ և հաստատվում է բազմաթիվ վկայություններով: Գրաբարում այս երևույթը չի դիտվում և նման դեպքերում սպասելի է եսլ վերջավորությունը (Գրիաւրգեսլ...):

Երկրորդ տողում հստակ բառի մեջ անտեսվել է յ-կիսաձայնը, որը նույնպես դժվար է գծողի բացթողումը համարել, քանի որ բառիս այսպիսի գրությունը սովորական է արձանագրություններում և, ըստ երևույթին, գալիս է տեղական այնպիսի խոսվածքի արտասանությունից, որտեղ հանդուրժելի է ձայնավորների հանդիպումից առաջացող հորանջը:

Հինգերորդ տողում Զեւալուոցին բարդ բառը խոսակցական լեզվի հետևությունամբ փորագրվել է առանց ա հոդակապի. գրական լեզվում և վիմագրության մեջ սովորական է ճեւալուոցին (ճեւալուոյձ) հոդակապով ձևը¹⁴:

Իվանեի արձանագրությունը ուշագրավ է նաև իր հնագրական հատկություններով: Նրա տառաձևերը կանոնավոր թուրաձև երկարագիր են, ավելի նեղացված և ձգված վերև: Ա գրի յաջ ստեղծի վրա ներքևից գծված է ավելի բարակ աղեղիկ, որը տարբեր ձևերով հանդիպում է ինչպես նախնագույն, այնպես էլ 10—11-րդ դարերի արձանագրություններում: Ավանդական տառակրցումներից բացի տեղ են գտել նաև միայն այս միջավայրին հատուկ միացումներ (Գ + է, Տ + է, Ա + Գ և այլն):

¹³ Ա ի շ ա ն, Շիրակ, էջ 165, մեր ուղղումներով:

¹⁴ Կ. Ղ ա ֆ ա ղ ա Ր յ ա ն, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 84:

Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ջ, Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 134, նշմ, վենետիկ, 1837, Բ, էջ 187:

Մորո ձորո վանքի արձանագրությունների լզալի մասը փորագրված է համարյա նույն տառաձևերով, ինչ Իվանեի կամ Ամիր Քրդի ու Գեորգի Գ-ի արձանագրությունները, շնայած նրանց ժամանակների ղգալի տարբերությանը։ Մերձակա մի շարք հուշարձանների (Մակարավանք, Առաքելոց, Դեղձուտի վանքեր և այլն) արձանագրությունների փորագրման ոճը և տառատեսակները շատ կողմերով հիշեցնում են Իվանեի արձանագրության տառաձևերը։ Այս բոլորը հիմք են տալիս պնդելու, որ Մորո ձորո վանքի շրջակայքում աշխատել են այնպիսի հմուտ փորագրող-գծողներ, որոնք ստեղծել են Կայեն և Մահկանաբերդ գավառների վիմագրական հատուկ ոճը, որը իր մի շարք ինքնուրույն գծերով գալիս էր ձոխացնելու ավանդներով հարուստ հայկական վիմագրական մշակույթը։